

लिच्छविकालमा व्यवहार गरिएका संवत्

— शङ्करमान राजवंशी

नेपालमा पाइएका लिच्छविकालीन अभिलेखमा २ थरी संवत् देखापरेका छन् । तिनमा एकथरी मानदेव प्रथमदेखि लिएर शिवदेव प्रथमसम्मका अभिलेखमा प्राप्त संवत् र अर्कोथरी अंशुवर्मादेखि लिएर नेपाल संवत्को आरम्भसम्मका अभिलेखमा प्राप्त संवत् छन् । ती संवत्को नाम भने लिच्छविकालीन कुनै अभिलेखमा पनि उल्लेख गरेको छैन । त्यसैले ती संवत्को नाम र समय किटानबारे विभिन्न विद्वान्हरूको विभिन्न विचारधाराको मत स्थापन अहिलेभन्दा करीब १०० वर्ष अघिदेखि भएर आएका थिए ।

पछि गएर नेपाल वीरपुस्तकालयस्थित चतुर्थ लगत नं. ५७ मा दर्ता भएको ताडपत्रमा लेखिएको सुमति-तन्त्र नामक ज्योतिषको पुस्तकमा उल्लिखित संवत्हरूको चर्चामा इतिहासकारहरूको आँखा पर्‍यो । हाल सो पुस्तक नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयको विषय संख्या ६८ मा छ । उक्त पुस्तकमा ग्रन्थकारले युधिष्ठिरको संवत्देखि शक संवत् ४६८ सम्मका संवत्हरू श्लोकवद्धमा उल्लेख गरेका छन् । अन्त्यमा ती संवत्लाई गद्यमा टिप्पणीबाट पनि स्पष्ट्याएको छ । पछि त्यो पुस्तक पढ्ने कुनै विद्वान्ले उक्त टिप्पणीमा शक ४६८ बाट आरम्भ गरी शक ८०२ सम्म मानदेव संवत् ३०४ वर्ष रह्यो भनी थपेको रहेछ । प्रमाण नपाइरहेको अवस्थामा त्यो प्रमाण पनि गनिमत् ठानी अंशुवर्माभन्दा माथि अभिलेखमा उल्लिखित संवत्लाई वि. सं. १३५ देखि चलेको शकसंवत् र अंशुवर्मादेखि नेपालसंवत् आरम्भ भएसम्मका अभिलेखमा उल्लिखित

संवत्लाई शक ४६८ वि. सं. ६३३ देखि चलेको मानदेव संवत् भनी मानिआएको थियो । त्यसलाई पंचांग गणित-द्वारा गणना गरी निर्णय गर्न सकिएको चाहिँ थिएन । कारण अभिलेखहरूमा संवत् महीना तिथि मात्र उल्लेख पाइन्थ्यो ।

अहिले लिच्छविकालीन अभिलेख २०० भन्दा बढी प्राप्त भइसकेका छन् । तिनमा चांगुनारायणको गुरुको कवचमा रहेको संवत् ३१ को अंशुवर्माको सुवर्ण पत्रमा माघशुक्ल त्रयोदशी पुष्य नक्षत्र आइतबार भनी मिति उल्लेख भएको पाइएपछि पंचांग गणितबाट गणना गरी हेर्ने सजिलो आधार मिल्यो । त्यही ३१ संवत्को भक्तपुर इनायचोको अभिलेखमा उल्लिखित पौषमा अधि-मास मानेको कुरा पनि थाहा भयो । तब ती मत मतान्तरका वर्षहरूमा उक्त मितिको पंचांग गणित गरी हेर्दा कुनैमा पनि मिल्न नआएकोले के हो त भनी अनुसन्धेय विषय भयो ।

पंचांग गणित गर्न अधिमासको पनि विचार गर्नुपर्ने हुनाले सजिलोको लागि शक १ देखि अधिमास पर्ने वर्षका तालिका ज्योतिषीले गणना गरी दिएका छन् । तिनमा शक ५०० देखिका अधिमासतालिकामा प्रत्येक अधिमास परेका वर्षतालिकाहरूमा पंचांग गणना गरि हेर्दा जाँदा आखिर शक ४७४ को कार्तिकबाट उठेको संवत्मा मिल्न गयो र त्यस मिलानबाट अंशुवर्माभन्दा माथिका अभिलेखका संवत् चाहिँ शक पूर्व २२ मा चलेको

पूर्व लिच्छविसंवत् रहेछ भन्ने पत्ता लाग्यो । शक ४७४ कार्तिकबाट उठेको चाँहि उत्तर लिच्छविसंवत् अर्थात् अंशुवर्मसंवत् भन्ने निर्णय गरी यस निबन्धका लेखकले आफ्नो लिच्छविसंवत्को निष्कर्ष भन्ने पुस्तकमा प्रकाशित गरिएको छ ।

सुमतिन्त्रमा लेखेको मानदेवसंवत् अनुसार विचार गर्दा कहाँ कहाँ के कति मिले वा लिच्छविसंवत्को निष्कर्ष अनुसार विचार गर्दा मिले भन्ने बारेमा प्राप्त अभिलेखबाट तुलना गरिएको कुरा तल दिइन्छ ।

(१क) सुमतिन्त्रको टीकानुसार-

बूढानिलकण्ठ विष्णुपादुकाफेदीको शिवदेव प्रथम र अंशुवर्माको संयुक्त शासनको संवत् ५१२ को शिलालेख प्राप्त छ । त्यसलाई शकसंवत् र अंशुवर्माको समयको संवत्लाई शक ४९८ बाट उठेको मानदेव संवत् मान्दा $५१२-४९८=१४$ वर्ष सुमतिन्त्रमा उल्लिखित टिप्पणीकारको टिप्पणी अनुसार द्वितीय मानदेवले राज्य गरेको समय होला । तर उक्त द्वितीय मानदेवको शिलालेख प्राप्त छैन ।

(१ख) लिच्छविसंवत्को निष्कर्षानुसार-

काठमाडौं ज्यावहालको शिवदेव प्रथमको लिच्छवि संवत् ५३५ को शिलालेख प्राप्त छ । वंशावलीमा उक्त शिवदेव प्रथमको राज्य भोग वर्ष ४१ भनी दिइएको छ । यसबाट हुन आउने $५३५-४१=४९४$ लिच्छविसंवत्देखि शिवदेव प्रथमको राज्य भएको देखिन्छ भने त्यसलाई शक संवत् मानेमा शक ४९८ देखि १४ वर्ष मानदेव द्वितीयको राज्यकाल कसरी होला । त्यसैले उपर्युक्त द्वितीय मानदेवको शिलालेख प्राप्त नभएको हो ।

(२क) सुमतिन्त्रको टीकानुसार-

सुमतिन्त्रमा उल्लिखित टिप्पणीकारको टिप्पणी निम्न बमोजिम छ- "युधिष्ठिर दुर्जोधन उभो राज्याब्द २००० नन्द राज्याब्द ८०० चन्द्रगुप्त राज्याब्द १३२ सुद्रकदेव राज्याब्द २४७ शक राज्याब्द ४९८ मानदेवस्य

राज्याब्द ३०४ शुभ ।" यस टिप्पणी अनुसार शकसंवत् ४९८ सम्म चल्थो र त्यसपछि मानदेवसंवत् चल्थो भन्ने छ ।

(२ख) लिच्छविसंवत्को निष्कर्षानुसार-

यदि अंशुवर्माभन्दा माथिका संवत्लाई शकसंवत् भन्ने हो भने सुमतिन्त्रको टिप्पणी अनुसार शक ४९८ पछि अंशुवर्मा हुनुपर्ने । तर धापासीको शिवदेव र अंशुवर्माको संयुक्त शासनको लिच्छविसंवत् ५२६ को शिलालेख प्राप्त छ । त्यसपछि अंशुवर्माको संवत्को शिलालेख देखापर्छ ।

(३क) सुमतिन्त्रको टीकानुसार-

अंशुवर्माभन्दा माथिको संवत्लाई शकसंवत् र अंशुवर्मादेखिको संवत्लाई शक ४९८ बाट उठेको मानदेवसंवत् मान्दा बृंगमतिको अंशुवर्माको संवत् २९ ज्येष्ठको समय $२९+४९८=५२७$ शक हुन्छ । धापासीको शिवदेव र अंशुवर्माको संयुक्त कालको संवत् ५२६ वैशाखको अभिलेख प्राप्त छ । धापासीको अभिलेखको उक्त संवत् ५२६ लाई शकसंवत् मानेमा शक ५२६ वैशाख पछि शक ५२७ ज्येष्ठमा गएर अंशुवर्माको समयको मानदेवसंवत्को प्रचलन भयो भन्ने हुन्छ । यदि मानदेव संवत् कार्तिकादि भन्ने हो भने त शक चैत्रमा फिरी $२९+४९९=५२८$ ज्येष्ठ हुन्छ । यसरी २ वर्षको घटना अन्धकार हुन्छ ।

(३ख) लिच्छविसंवत्को निष्कर्षानुसार-

अंशुवर्माभन्दा माथिको संवत् शकपूर्व २२ मा चलेको लिच्छविसंवत् हुनाले धापासीको शिवदेव र अंशुवर्माको संयुक्त कालको संवत् ५२६ वैशाखको समय $५२६-२२=५०४$ शक वैशाख हुन्छ । अंशुवर्माको समयको संवत् शक ४७४ कार्तिकबाट उठेको अंशुवर्मसंवत् हुनाले बुद्धमतीको अंशुवर्मसंवत् २९ ज्येष्ठको समय ल्याउँदा शक संवत् चैत्रमा फिरसक्ने हुँदा $४७५+२९=५०४$ शक ज्येष्ठ हुन्छ । तब शक ५०४ को वैशाखपछि ज्येष्ठमा अंशुवर्मसंवत्को प्रचलन भएको भन्ने हुन्छ ।

(४क) सुमतिन्त्रको टीकानुसार-

अंशुवर्माभन्दा माथिका अभिलेखमा अधिमास परेका ७ वटा शिलालेख प्राप्त भएका छन् । त्यसलाई शक संवत् मान्दा ज्योतिषी लक्ष्मण छत्रेले शक १ देखि गणना गरी दिएका अधिमासतालिकासंग भिडाउँदा २ ठाउँमा सिवाय अन्त मिल्दैन । जस्तै-

- १) बूढानीलकण्ठ विष्णुपादुकाफेदीको संवत् ३६५ को अभिलेखमा प्रथमाषाढ छ । ज्योतिषी लक्ष्मण छत्रेले गणना गरेको शक ३६४ मा भाद्रमा अधिमास छ ।
- २) ल. पु. बाहालुखाको- संवत् ४३५ को अभिलेखमा द्वितीय पौष छ । ज्योतिषी लक्ष्मण छत्रेले गणना गरेको शक ४३५ मा आषाढमा अधिमास छ ।
- ३) किसिपिडीको- संवत् ४४६ को अभिलेखमा प्रथमा-षाढ छ । ज्योतिषी लक्ष्मण छत्रेले गणना गरेको शक ४४८ मा फागुनमा अधिमास छ ।
- ४) का. इ. ब्रह्मटोलको संवत् ४७६ को अभिलेखमा द्वितीयाषाढ छ । ज्योतिषी लक्ष्मण छत्रेले गणना गरेको शक ४७८ मा भाद्रमा अधिमास छ ।
- ५) देउपाटनको- संवत् ४८७ को अभिलेखमा प्रथमा-षाढ छ । ज्योतिषी लक्ष्मण छत्रेले गणना गरेको शक ४८६ मा आश्विनमा अधिमास छ ।
- ६) धर्मस्थलीको- संवत् ५१७ को अभिलेखमा प्रथमा-षाढ छ । ज्योतिषी लक्ष्मण छत्रेले गणना गरेको शक ५१६ मा भाद्रमा अधिमास छ ।
- ७) सतुङ्गलको- संवत् ५१६ को अभिलेखमा प्रथम पौष छ । ज्योतिषी लक्ष्मण छत्रेले गणना गरेको शक ५१६ मा आषाढमा अधिमास छ ।

(४ख) लिच्छविसंवत्को निष्कर्षानुसार-

अंशुवर्माभन्दा माथिका अभिलेखमा प्राप्त संवत् चाहिँ शक पूर्व २२ मा चलेको लिच्छविसंवत् हुनाले अंशुवर्माभन्दा माथिका अभिलेखमा पाइएका अधिमासलाई ज्योतिषी लक्ष्मण छत्रेले गणना गरी ल्याएको अधिमास तालिकासंग भिडाउँदा मिल्छन् । जस्तै-

- १) बूढानीलकण्ठ विष्णुपादुकाफेदीको लि.सं. ३६५ = ३६५-२२=शक ३७३) प्रथमाषाढ छ । ज्योतिषी लक्ष्मण छत्रेले गणना गरेर ल्याएको अधिमास - शक ३७३ वैशाखमा छ ।
- २) ल. पु. बाहालुखाको अभिलेखमा लि. सं. ४३५ = (४३५-२२=शक ४१३) द्विपौष छ । ज्योतिषी लक्ष्मण छत्रेले गणना गरी ल्याएको अधिमास शक ४१३ मा आश्विनमा छ ।
- ३) किसिपिडीको अभिलेखमा लि. सं. ४४६ = (४४६-२२=शक ४२७) प्रथमाषाढ छ । ज्योतिषी लक्ष्मण छत्रेले गणना गरी ल्याएको अधिमास- शक ४२७ मा ज्येष्ठमा छ ।
- ४) का. इ. ब्रह्मटोलको अभिलेखमा लि. सं. ४७६ = (४७६-२२=शक ४५७) द्वितीयाषाढ छ । ज्योतिषी लक्ष्मण छत्रेले गणना गरी ल्याएको अधिमास - शक ४५७ मा वैशाखमा छ ।
- ५) देउपाटनको अभिलेखमा लि. सं. ४८७ = (४८७-२२=शक ४६५) प्रथमाषाढ छ । ज्योतिषी लक्ष्मण छत्रेले गणना गरी ल्याएको अधिमास - शक ४६५ मा ज्येष्ठमा छ ।
- ६) धर्मस्थलीको अभिलेखमा लि. सं. ५१७ = (५१७-२२=शक ४९५) प्रथमाषाढ छ । ज्योतिषी लक्ष्मण छत्रेले गणना गरी ल्याएको अधिमास शक ४९५ मा वैशाखमा छ ।
- ७) सतुङ्गलको अभिलेखमा लि. सं. ५१६ = (५१६-२२=शक ४९७) प्रथम पौष छ । ज्योतिष लक्ष्मण छत्रेले गणना गरी ल्याएको अधिमास शक ४९७ मा छ ।

(५क) सुमतिन्त्रको टीकानुसार-

अंशुवर्माभन्दा माथिको संवत्लाई शकसंवत् मान्दा त्यो संवत् चैत्रमा फिर्ने संवत् ठहर्छ । किनभने शक संवत् चैत्रमा फिर्ने कुरो सिद्धान्त शिरोमणि नामक ज्योतिषशास्त्रमा यसरी बताएको छ ।

लङ्कानगर्यामुदयान्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव ।
मघो सितार्दीदिन मासवर्षयुगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः ॥

[लङ्कानगरमा प्रथम सूर्योदय हुँदा त्यसैको बारेमा
चैत्रशुक्ल प्रतिपदादेखि दिन, महीना, वर्ष, युग, आदिको
एकै साथ शुरू भयो ।]

तर चांगुको निरपेक्षको अभिलेख र पशुपति
सूर्यघाटको विजयवतीको अभिलेखबाट अंशुवर्माभन्दा
माथिको पूर्व लिच्छविकालको संवत् पनि कार्तिक शुक्ल
प्रतिपदामा फिरेको देखिन्छ ।

(५ख) लिच्छविसंवत्को निष्कर्षानुसार-

अंशुवर्माभन्दा माथिको पूर्व लिच्छविकालको
संवत् शक पूर्व २२ मा चलेको लिच्छविसंवत् भन्ने
निष्कर्षमा आएको छ । लिच्छविसंवत् पनि कार्तिक शुक्ल
प्रतिपदामा फिरे रहेछ भन्ने कुरो निम्न शिलालेखबाट
थाहा भएको छ ।

चांगुमा रहेको लिच्छविसंवत् ४२७ कार्तिक शुक्ल
१३ को निरपेक्षको शिलालेखमा राजा मानदेवलाई
जीवित रूपमा वर्णन गरेको छ । जो निम्न प्रकार छ-

दातःपर्यन्तैव विदुषि प्रथित प्रभावे
श्रीः मानदेव नृपतौ जगतीम्भुनक्ति ।
तस्यैव शुद्धयशसश्चरणप्रसादात्
पितोः कृता कृतिरियन्निरपेक्षनाम्ना ॥

(दानी, ज्यादा विद्वान् र प्रभाव फैलिएका राजा
मानदेवले पृथ्वीको रक्षा गरिरहनुभएको वेलामा सफा
कीर्ति भएका उहाँ (मानदेव) को पाउको निगाहले निरपेक्ष
भन्नेले बाबुआमाको यो सालिक बनाए ।)

यही लिच्छविसंवत् ४२७ कै आषाढ शुक्ल
प्रतिपदाको पशुपति सूर्यघाटमा रहेको विजयवतीको
अभिलेखमा राजा मानदेवलाई भूतपूर्व रूपमा वर्णन गरेको
छ । जो निम्न प्रकार छ-

सतत सरलकान्त स्वाङ्गशोभा समृद्धः
अनुपहतयशोधीविक्रम श्रीः प्रभावः ।
सुनयविदनुस्त स्फीतस (द) वृत्तलोकः
नृपतिरिह हतारिर्मानदेवो बभूव ॥

[सधैं (बुढेसकालमा पनि) सोझो (नकुप्रिएको)
जीउ हुँदा अङ्गठङ्ग मिलेका, यश, बुद्धि, पराक्रम र ऐश्वर्य-

यी सबै थोक भएका शत्रुहरूलाई नष्ट पारेका राजा मानदेव
हुनुहुन्थ्यो । उहाँका दुनियाँहरू उहाँमा रतिएका सुखी र
सच्चरित छन् ।

(६क) सुमतितन्त्रको टीकानुसार-

अंशुवर्माको अभिलेख संवत् २६ देखि ४५ सम्मका
प्राप्त छन् । यदि त्यसलाई शक ४६८ बाट उठेको मानदेव
संवत् मान्ने हो भने अंशुवर्माको समय निम्न प्रकार
हुन्छन्-

$$२६ + ४६८ = ५२७ \text{ शक}$$

$$४५ + ४६८ = ५१३ \text{ शक}$$

इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यले अंशुवर्माको
छोरी भृकुटीको विवाह ई. सं. ५६३ भनी दिनुभएको छ ।

यसबाट ई. सं. ५६३-७८=५१५ शकमा भृकुटी-
को विवाह भएको देखिन्छ । तर मानदेवसंवत् अनुसार
अंशुवर्माको समयभित्र भृकुटीको विवाह पर्न आउँदैन ।

(६ख) लिच्छविसंवत्को निष्कर्षानुसार-

अंशुवर्माको अभिलेखको संवत् शक ४७४ कार्तिक-
बाट उठेको अंशुवर्मासंवत् २६ देखि ४५ सम्मका समय
निम्न प्रकार हुन्छन्-

$$२६ + ४७५ = ५०१ \text{ शक}$$

$$४५ + ४७४ = ५१९ \text{ शक}$$

यसबाट शक ५१५ को भृकुटीको विवाह अंशुवर्मा-
को समयभित्र पर्न आउँछ ।

(७क) सुमतितन्त्रको टीकानुसार-

शक राज्याब्द ४६८ पछि मानदेवको राज्याब्द
३०४ भनी सुमतितन्त्रको टीकामा उल्लेख छ । त्यो पनि
ऐतिहासिक अभिलेख भनिन्छ, शिलालेख नै चाहिन्छ भन्ने
छैन । त्यसलाई मानदेवसंवत् ३०१ मा लेखिएको सहोत्तर
तन्त्र नामक पुस्तकले पुष्टि गरेको छ ।

(७ख) लिच्छविसंवत्को निष्कर्षानुसार-

पुरानो भन्दैमा सबै प्रामाणिक हुन्छ भन्न सकिन्न ।
नयाँ भन्दैमा सबै अप्रामाणिक हुन्छ भन्न सकिँदैन । त्यस-
लाई परीक्षा गरी हेर्नुपर्छ भनेको छ । त्यसकारण लिपि-
बाट परीक्षा गर्दा सुमतितन्त्रको मानदेव राज्याब्द ३०४
भन्ने टीका पछि थपेको कल्पित सिद्ध हुन्छ ।